

skrifter indeholder for tiårene efter 1800.

Grindsted Bibliotek har nu fundet Knud Aagaards prisbelønnede skrift fra 1811 frem og genudgivet den i en tarvelig fotokopi. Det tarvelige skal ikke bebrejdes udgiverne, da enhver, der har set de originale skrifter, ved at de var trykt på tarveligste og tyndeste papir med en yderst ujævn sværtning af satsen. En fotokopi herefter kan jo dårligt blive fuldkommen, ja man kan vel sige, at det tarvelige udstyr er helt i Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs ånd. Derimod må der nok stilles et spørgsmål til, hvor stort det publikum er, som i dag kan have glæde af et genoptryk af et skrift med gamle trykte gotiske bogstaver uden realkommentarer af nogen art. Der er immervæk gået næsten 200 siden skriftet blev forfattet, og sprogbrugen har ændret sig en del siden 1810.

For den del af publikum, der stadig behersker den gamle skrift og den ældre tids sprogtone, er der imidlertid meget at hente hos Knud Aagaard med hensyn til indsigt i de særlige vilkår og den særlige kulturform, som landbrug i hedeegnene blev drevet under før hedeopdyrkningens tid. Knud Aagaard

ønskede dog også heden opdyrket, men hans meninger og råd var beherskede og argumenterede, hvad enten det drejer sig om gødning, husdyrhold, for eks. større vægt på bistader, eller dyrkning af vegetabiliske produkter. Hvad det sidste angår, er han en varm fortaler for større hør dyrkning og for større og bedre havedyrkning. Under det sidste argumenterer han bl.a. for en større udbredelse af dyrkningen af grønkål, gulerødder og kartofler, da de udover anvendelsen til den almindelige madlavning også vil have stor betydning som foder til husdyrene. Man måtte selv vurdere hvilke råd, der passede bedst ind i den enkelte bedrift, men noget måtte der ske: »At blive stående på det samme trin, hvor forfædrene stod, går nu ikke an. Vore udgifter formeres, derfor må vi også stræbe at formere vores indtægtskilder. Nærværende tiders besværligheder opfordrer just til større anstrengelse. – Gid da mere velstand og blidere kår måtte ved fornuftig flid opnås af den jyske hedebo! Med gid også, at jysk, tarvelighed tillige med hjertets gode egenskaber aldrig måtte forlade dette brave folk.«

Finn Stendal Pedersen

KULTURHISTORIE

Kim Tørnsø: *Djævletro og folkemagi. Troldomsforfølgelse i 1500- og 1600-tallets Vestjylland.* (Aarhus Universitetsforlag, 1986). 166 s.

I de sidste årtier har historikeres, etnologers, kirkehistorikeres og sociologers interesse for 1500-1600årenes hekseprocesser eller troldomsforfølgelser resulteret i talrige spændende arbejder. Blandt de seneste er historikeren Kim Tørnsøs bog om troldomsforfølgelse i

1500-1600årenes Vestjylland, nærmere bestemt Vester Horne, Skast, Gørding og Ribe herreder med Fanø og købstæderne Ribe og Varde, eller omtrent det daværende Riberhus len, idet dog Malt herred hér mangler og Ribe herred først er oprettet efter 1864 og både omfatter mere og mindre end de gamle kongerigske enklaver.

Med sin bog har Kim Tørnsø sat sig det mål »at udvide forståelsen af den betydningsmæssige sammenhæng og de

dynamikker i samfundets selvforståelse, der medførte troddomsprocesserne« (s. 7). Hans betragtninger i indledningen vedrørende årsagssammenhænge, mentale og strukturelle omstændigheder, funktionsprincipper og trolddomsopfattelser som synsvinkler virker dog noget uklare. Og man kan undre sig over formuleringen, at trolddomsprocesserne og de sammenhænge, som de indgik i, »er for komplekse, til at man ud fra sagerne og sagsakterne kan klarlægge en årsagssammenhæng, der forklarer trolddomssagernes opståen og eksistens« (s. 17). Bogen er ellers i øvrigt en klar og nøgtern redegørelse for de forskellige elementer i trolddomsprocesserne ud fra det benyttede kildemateriale.

Dette kildemateriale er hovedsagelig de bevarede tingbøger og dombøger fra området og fra Viborg Landsting, indeholdende i alt 90 trolddomsprocesser fra årene 1572.-1652. Materialet er temmelig fuldstændigt, når det gælder Ribe by, men ellers ret fragmentarisk, også for tiden *efter* 1615, således at Kim Tørnsø er noget optimistisk i sin vurdering, »at materialet er repræsentativt for perioden efter 1615, da der kun kan være meget få sager, der ikke er kendte« (s. 19). På samme måde er hans vurdering (s. 19, jfr. s. 143) af David Grønlunds bog fra 1780 og hekseprocesserne i Ribe helt uholdbar; Grønlunds bog består ikke af udførlige ordrette referater; han fejllæser og gengiver tingbøgerne helt vilkårligt og umuliggør med sine uangivne udeladelser bl.a. af navnene på personerne bag stokkenævn og tingsvidner en nøjere analyse af processerne. Kim Tørnsø er selv klar over, at Grønlund ikke har medtaget sager, der førte til frifindelse; men hans oplysning, at han har suppleret Grønlund med egne undersøgelser (s. 19), forekommer uforståelig, da blot tre af de 25 sager, han har fra Ribe, ik-

ke forekommer hos Grønlund – og disse tre sager omtales endda i J. Kinchs Ribe bys historie og beskrivelse, bind 2, fra 1884.

I redegørelsen for trolddomsprocesserne og deres indhold og baggrund opdeler Kim Tørnsø forløbene i tre dele, anklagerne/vidneudsagnene, tilståelserne og dommene, hvilket giver ham mulighed for – i lighed med tidligere Merete Birkelund, til hvem han i øvrigt erkender sin gæld – klart at skelne mellem den folkelige trolddomsopfattelse, der kommer til udtryk i anklagerne og vidneudsagnene, og den gejstlige eller lærde opfattelse, der kommer frem i de aftvungne tilståelser.

Først analyseres indholdet af anklagerne og vidneudsagnene, og det konstateres, at hovedparten af tiltalepunkterne omfatter skader, i de fleste tilfælde på personer, men også på husdyr, i nogle få tilfælde på fødevarer. Dernæst analyseres tilståelserne og bekendelserne, herunder de mange udlæggelser af andre for trolddom; gennem et skema illustreres, hvorledes mange af sagerne hænger sammen i lange kæder af udlæggelser. Og derefter behandles ud fra samtidens litteratur og senere fremstillinger baggrunden for indholdet i henholdsvis tilståelserne og anklagerne/vidneudsagnene, nemlig kirkens trolddomsopfattelse og den folkelige trolddomsopfattelse, herunder de forskellige trolddomslementer.

Ganske mange oplysninger fra retssagerne har Kim Tørnsø opstillet i en række figurer og skemaer, der viser, at han har en fin evne til at afdække strukturerne i de komplicerede sager og deres baggrund. Det gælder retssagernes fordeling over tid og efter udfald (dødsdom eller frifindelse), det gælder forholdet mellem anklagedes og anklagers og mellem udlæggers og udlagtes situation (om de var naboer, fra samme by eller sogn, fra et nabosogn eller fjer-

ner), elementerne i de forskellige sagers domsgrundlag og trolddomselementerne i tilståelserne; og det gælder en række oplysninger om anklagede, anklagere og anklager, alder, civilstand osv.

Kim Tørnsø har hér også forsøgt at fordele de anklagede og anklagerne på socialgrupper (bilag 1.3 og 1.4, s. 158-59, og fig. 4, s. 33), men man må hertil bemærke, at dels har han måttet placere henholdsvis 54 og 53 % af disse under uoplyste, dels passer hans socialgruppering meget lidt til den tids forhold. Man må her undre sig over hans henvisning til, at udgangspunktet er »samtidens egen vurdering af samfundsgruppers betydning«, som så i »anden omgang« skulle være »udbygget med en økonomisk vurdering« (s. 33).

Han placerer vel adel, borgmestre og biskopper i *højeste socialgruppe* (1); men når han i den følgende, *højeste middelstand* (2), placerer »rige borgere, byrådsmedlemmer, øvrige gejstlige over præstestand, rige selvejerbønder«, må man bemærke, at borgmestre og rådmænd (»byrådsmedlemmer«) stod på samme niveau, og at selv rige selvejerbønder sjældent har kunnet måle sig med dem. Når han i den efterfølgende gruppe, *middelstand* (3), placerer »velstillede borgere (handlende og håndværkere), overordnede offentlige erhverv (fogeder og lign.), præster, selvejerbønder, velstillede fæstebønder«, må det bemærkes, at handlende og håndværkere på ingen måde stod på samme niveau, kun købmænd kunne, ligesom skipperne og guldsmede, blive medlem af byens råd, deres gennemsnitlige formue lå væsentlig over håndværkernes, og kun ganske få håndværkere var velstillede, som guldsmede, skomagere med en omfattende virksomhed, herunder garveri, og ganske få andre. Forholdet kan eksempelvis illustreres gennem tal fra Ribe, hvor man

for samtlige bevarede boopgørelser fra 1650erne (219 i alt) ser gennemsnitlige samlede aktiver for købmænd, der var borgmestre eller rådmænd (7 i alt) på 13.070 rigsdaler, for øvrige købmænd (50 personer) på 850 rdl. og for håndværkere (64 personer) på 229 rdl. Ganske det samme gælder skatteansættelsen, hvor købmændene eksempelvis i 1570 og 1640 havde en gennemsnitlig skatteansættelse, der var henholdsvis 4,9 og 4,3 gange så høj som håndværkernes, til trods for, at skatten hvilede langt tungest på de mindste skatteborgere. For de tre følgende socialgrupper, *lavere middelstand* (4), *under middelstand* (5) og *laveste socialgruppe* (6) er der, når man ser på det af Kim Tørnsø angivne indhold, en meget ringe spredning, så ringe, at det ikke har nogen mening at skelne mellem dem.

Med Kim Tørnsøs interesse for at placere anklagere og anklagede i socialgrupper og med hans konstatering af, at trolddomsprocesserne som baggrund væsentligst havde skadevolden, altså konflikter, kan man undre sig over, at han som medvirkende årsager til processerne ikke overvejer mulige sociale spændinger, men blot hæfter sig ved »mentale og strukturelle sammenhænge.«

En baggrund herfor kan bl.a. være, at han har benyttet det omfattende sagsmateriale fra Ribe i David Grønlunds korrumpereede gengivelse. Analyser af originalmaterialet giver anledning til visse overvejelser alene ud fra det forhold, at en anklaget eller udlagt kunne få 16 personer til at vidne positivt for sig, mens andre 16 vidnede imod ved at støtte en anklager. Dette viser, at der ikke var en fast opfattelse af trolddomsbegreberne, og at personforhold, personlige modsætninger, sociale forhold og uddannelsesniveauer spillede en nok så stor rolle. Trolddommen var ikke nødvendigvis altid indhol-

det i troldomsprocesserne, men blot udtryksformer, idet social nød, sociale spændinger, forhånelser, forurettelser, trusler og hævn var det egentlige indhold. Baggrunden var vel dels den folkelige troldomsopfattelse, dels kirkens ønske om at have magt over befolkningen, men det egentlige indhold må i mange tilfælde snarere siges at være sociale spændinger. Til afdækning af disse forhold giver også Kim Tørnsøes bog med dens strukturelle opstilling af materialet et godt bidrag.

Ole Degn

Bjarne Stoklund: *Arbejde og kønsroller på Læsø o. 1200-1900*. (Læsø Museum, 1988). 63 s.

Læsø Hjemstavnsmuseum markerede i 1988 sit 50 års jubilæum ved at udsende denne bog om øens historie. Bogen er skrevet af professor ved Institut for europæisk Folkelivsforskning, Københavns Universitet, Bjarne Stoklund. Stoklund, der selv er af gammel Læsøslægt, sammenfatter i bogen mange års studier i øens historie og giver herved et langt rids over kulturelle ændringsprocesser fra middelalderen til år 1900.

Fremstillingen falder i 2 hovedafsnit. Første del behandler de vigtigste perioder i øens historie fra ca. 1200 til i dag: saltudvindingsperioden (1200-1520), tømmerhandelsperioden (1570-1700), forhyringsperioden (1750-1880) og fisker- og husmandsperioden (1920-60). Perioderne bindes sammen af såkaldte omstillingsfaser.

Anden del analyserer arbejdets sociale organisation, herunder bebyggelsesmønstre, brugsstruktur, samarbejdsorganisation og kønsarbejdsdeling. Især det sidste aspekt vies en ret indgående behandling, begrundet i at kønsarbejdsdelingen var den afgørende form for arbejdsdeling i det traditionel-

le Læsø-samfund, og endvidere det træk, der frem for noget gør Læsø til noget særligt i den etnologiske forskning. Mændenes arbejde var forbundet med havet, kvindernes med jorden. Dette gav kvinderne en på mange måder stærk og uafhængig stilling. Gårdene nedarvedes gennem kvindelinien, og i nogle tilfælde måtte manden antage svigerfaderens navn. Kvinderne kørte hestevogn, et ret ekceptionelt træk, da hestene i næsten alle samfund er mændenes dyr. Det er i disse afsnit om kønsarbejdsdelingen og om mands- og kvinderoller, at fremstillingen blive mest levende og anskuelig. Her trækkes der bl.a. på udefrakommende embedsmænds (afstandtagende) beskrivelser af de mandhaftige og selvrådige Læsø-kvinder. Også dragtformerne anvendes i en tolkning af mænds og kvinders verdener, der ses som jævnbyrdige, men adskilte og væsensforskellige verdener, fysisk og bevidsthedsmæssigt. Vanskeligere bliver det at forstå, hvorfor kvinderne selv gjorde oprør mod denne kvinderolle, der tilsyneladende gav dem så betydelig en magtbasis. Bl.a. tilsluttede mange kvinder sig Indre Mission og solgte i denne forbindelse det gamle dragtsølv o. år 1900. Stoklunds henvisninger til dels ændringerne i de erhvervsmæssige betingelser, dels til at mands- og kvinderollerne havde nået de yderste grænser i det sociokulturelle system (s. 61-62), forekommer at være for skematiske til at kunne fungere som forklaringer.

Hanne Rimmen Nielsen

Svend Aage Andersen: *Havnearbejderne i Aarhus – før containernes tid. En undersøgelse af deres livsform og erfaringsverden ca. 1880-1960*. (Århus byhistoriske Udvalg, 1988). 247 sider, 203,75 kr.